Daşoguz welaýat maliýe-ykdysady orta hünär okuw mekdebi

MALIÝE we KARZ
dersi boýunça umumy okuw

“Buhgalterçilik hasaba alnyşy”, “Maliýe we karz”, “Ykdysadyýet we meýilnamalaşdyryş”

Mugallym: Tirkeş Kakyşow

1-nji TEMA. GARAŞSYZ, BAKY BITARAP TÜRKMENISTANYŇ MALIÝE ULGAMYNYŇ EMELE GELMEGI WE MUNDAN BEÝLÄK-DE KÄMILLEŞDIRILMEGI

(2 sagatlyk)

Sapagyň maksady: Talyplara maliýe barada düşünjeleri, Türkmenistanyň maliýe ulgamynyň emele gelmegi hem-de maliýeniň ähmiýeti barada umumy düşünje bermek.

Umumy okuwyň meýilnamasy:

1. Maliýäniň obýektiw ykdysady kategoriýa hökmünde zerurlygy we onuň taryhy taýdan emele gelmeginiň sebäpleri.
2. Türkmenistanda irki döwletleriň we Beýik seljuk türkmen döwletiniň maliýesi.
3. Soňraky feodal döwletleri we patyşa Russiýasy döwründe maliýe gatnaşyklary.
4. Türkmenistanyň SSSR-iň düzümine girmegi bilen täze düzgüne laýyklykdaky maliýe gatnaşyklarynyň emele gelmegi.
5. SSSR-iň dargamagy we Türkmenistanyň Garaşsyzlyk almagy netijesinde düýpgöter täze maliýe ulgamynyň emele gelmegi.
6. Bazar ykdysadyýetine geçiş döwründe maliýäniň ähmiýeti.
7. Maliýe ulgamyny mundan beýläk-de kämilleşdirmekde garaşsyz maliýe syýasatynyň ähmiýeti.

1. Maliýäniň obýektiw ykdysady kategoriýa hökmünde zerurlygy we onuň taryhy taýdan emele gelmeginiň sebäpleri. Türkmenistan dünýäde Birleşen Milletler Guramasy tarapyndan ykrar edilen ilkinji Bitarap döwletdir. Biziň ýurdumyz bazar ykdysadyýetini saýlap aldy. Bu ugurda gysga döwürde ep-esli üstünlikler gazandy. Häzir ýurdumyz türkmeniň Altyn Asyry boljak üçünji müňýyllyga üstünlikli gadam basdy, ösüşiň Türkmen ýolunyň düýbi tutuldy.

Ähli ýurtlaryň tejribesinden belli bolşy ýaly, bazar ykdysadyýetiniň özeni maliýe-bank ulgamydyr. Haryt önümçiligi pul dolanyşygynyň zerurlygyny, pul dolanyşygy bolsa, üznüksiz önümçilikde pul toplumlarynyň döwletiň elinde, şeýle-de dürli eýeçilik görnüşindäki kärhanalarda emele gelmegini we maksatly ugurlar boýunça harçlanylmagyny talap edýär. Ynha, şu ýerde-de ykdysady gatnaşyklar emele gelýär. “Финанс” sözi “finansia”, ýagny pul bilen tölenilýän töleg ýa-da “pul serişdeleri” diýen manyny berip, ol irki Ýewropadaky Genuýa, Florensiýa, Wenesiýa ýaly irki kapitalistik döwletlerde ýüze çykypdyr, soňra ol Ýewropa döwletlerinde we Russiýada

döwletleriň pul gaznalaryny döretmek manysyna eýe bolupdyr. Biziň Garaşsyz Türkmenistanymyzda "finansy" sözi ulanylmaýar, biz hut şol manyny aňladýan öz "maliýe" sözümizi ulanýarys. Bizde bu söz baryp, 6-7 asyr ozal, Ýewropa seredeňde öň ulanylypdyr.

Biziň ýurdumyzyň gadymy, baý taryhy bardyr. Onuň çäklerinde iňňän uly döwletler bolup geçipdir. Hatda 6-7 müň ýyl mundan öň (Altyndepede) pul dolanyşygy bolup, haryt önümçiligi emele gelipdir. Parfiýa ýaly, hat-da gadymy Rim bilen dünýä bäsleşigini eden kuwwatly imperiýalar bolup, olar adamzat taryhynda uly yz galdyrypdyrlar. Şol döwürde dolanyşykda bolan pullar häli-şindem tapylyp dur.

Maliýe nazaryýeti jedelli, ylmy çekişmeleriň ýüze çykmagyna getiren çylşyrymly bir ylmy ugurdyr. Ykdysadyýet bazara esaslanyp, ösüş ýoluna düşende bu nazaryýet uly ähmiýete eýe bolýar. Her bir ykdysady kategoriýa ýaly, bu kategoriýanyň esasyny adamlaryň arasynda emele gelýän ykdysady gatnaşyklar düzýär. Meselem, her bir önümiň haryda öwrülmegi üçin adamlaryň arasynda alyş-çalyş esasynda ýüze çykýan gatnaşyklar hökmandyr. Maliýe gatnaşyklary, pul-haryt dolanyşygy şertlerinde, döwletleriň emele gelmegi bilen bagly ýüze çykandyr. Döwletiň wezipelerini ýerine ýetirmek üçin pul serişdeleri gerek bolupdyr. Şol serişdeleri toplamak bilen bagly ýüze çykýan gatnaşyklar maliýäni emele getiripdir. Bu göräýmäge, düşnükli, ýöne pul-haryt gatnaşyklarynyň mundan beýläk-de ösmegi netijesinde, diňe bir döwlet möçberinde pul serişdeleriniň toplumyny döretmek bilen çäklenmän, kärhana möçberinde-de şol kärhanada üznüksiz önümçiligi ýola goýar ýaly pul toplumlaryny emele getirmek zerur bolup, bu pul toplumlaryny döretmekde we peýdalanmakda kärhanalaryň arasynda ykdysady gatnaşyklar ýüze çykýar. Kärhana maliýesi şu gatnaşyklardan emele gelýär. Çylşyrymly pul-haryt ulgamlarynyň emele gelmegi netijesinde aýratyn bir haryt bolan puly toplamak we gerek ýerine gönükdirmek bilen bagly ýörite institutlar, banklar döredi. Eger arassa maliýe gatnaşyklarynda pullar (girdeji we beýleki görnüşde) bir eýeden beýleki eýä geçýän bolsa (salgytlar), banklarda olar karz görnüşinde, ýagny gaýdyp bermek şertlerinde bir elden beýleki ele geçýärler. Şeýlelikde, maliýe ulgamyna: döwlet býujeti, döwlet ätiýaçlandyryşy, döwlet karzy, kärhanalaryň maliýesi, karz we banklar, ätiýaçlandyryş kompaniýalary, ösüş institutlary, pensiýa gaznalary we beýlekiler girýär. Jemläp aýtsak, maliýe – bu pul toplumlaryny (merkezleşdirilen we merkezleşdirilmedik görnüşde) emele getirmekde we olary dürli maksatlar üçin ulanmakda ýüze çykýan pul gatnaşyklaryny öz içine alýan ykdysady kategoriýadyr.

"Maliýe" sözi gadymydyr. Ilki bilen "maliýe" sözüniň manysyna üns bereliň. Mal, haryt, pul – bularyň ählisi şol wagtlarda bir manyny – pul, baýlyk toplamagy aňladýan bolsa gerek.

„Maliýe“ sözi döwletiň hazynasyny, pul – baýlyk serişdelerini toplamak we harçlamak bilen bagly ýüze çykýan ykdysady gatnaşyklary aňladypdyr. Ol gatnaşyklar aslynda pul manysyna eýe bolan ykdysady gatnaşyklardyr, köp ykdysadyýetçi alymlaryň belleýşi ýaly, maliýe gatnaşyklarynyň esasyny diňe pul gatnaşyklary düzüpdir. Biz öz gezegimizde şu pikir bilen ylalaşýarys. Ýeri gelende aýtsak, hazyna – döwletiň, şalaryň, soltanlaryň baýlygyny aňladýar, häzir hem kazna, "kaznaçeýstwo" sözi döwletleriň pul baýlygyny aňladyp gelýär.

Maliýe kategoriýasynyň asyl manysy we mazmuny onuň ýerine ýetirýän hyzmatlaryndan gelip çykýar. Megerem, geljekde-de bu barada jedeller az bolmasa gerek. Ýöne alymlaryň aglabasy onuň diňe iki: paýlaýjy we gözegçilik wezipesiniň

barlygyny tassyklaýardy, emma onuň toplaýjy wezipesiniň tarapdarlary pul gaznalaryny döwlet diňe jemgyýetdäki pul serişdelerini ilkinji gezek paýlamak esasynda emele getirýär diýýärler. Paýlamak bir eýeden beýleki eýeçilige geçmek diýmekdir.

"Döwlet bir daragt bolsa, raýatlar onuň köküdir" diýip, gadymy akyldarlaryň belleýşi ýaly, köküni çapsaň daragt gurap galýar, raýatlar tozsa, bu döwletiň synmagyna getirýär. Bu düşünjäni orta asyr döwründe, ylaýta-da, seljuk döwletini dolandyran Nyzam-al-Mülk syýasatçylaryň aňyna ornaşdyrdy. Döwlet öz göz öňünde tutýan çärelerini bökdençsiz maliýeleşdirmek üçin ýeterlik pul serişdelerini toplamalydyr, onuň üçin öz serişdelerini ýa-da hut öz serişdesi ýaly karz alnan serişdeleri-de ulanyp bilýär. Şonda döwlet ýa-da kärhana maliýäniň: "paýlaýjy" we "toplaýjy" wezipelerini we şol ikisinden gelip çykýan "gözegçilik" wezipesini-de ulanyp biler. Diýmek, maliýäniň azyndan üç wezipesiniň barlygy hakykata has ýakyn bolsa gerek.

2.Türkmenistanda irki döwletleriň we Beýik seljuk türkmen döwletiniň maliýesi. Biz örän ir – 5 müň ýyl mundan öň, Oguz han döwründe türkmen döwletiniň emele gelmegi bilen, maliýe gatnaşyklarynyň ýüze çykanlygyny bellemelidiris. Oguz hanyň sansyz mukdarda gaznalary (dürli), emlägi we mallary bardy. "Mal" sözi türki halklarda şol döwürlerde-de baýlyk manysyny beripdir. Emma, ol döwürde pul gatnaşyklarynyň bolanlygy barada bizde ýeterlik maglumatlar ýok. Soňra türkmenler dünýäde jemi 70-den gowrak döwleti döredipdirler.

Günorta Türkmenistanda öz döwründe kuwwatly Rim imperiýasy bilen bäsleşen Parfiýa döwleti döräpdir. Onuň iň kuwwatly, ösen döwri biziň eýýamymyzyň birinji asyryna degişlidir. Döwlet ösen derejede bolup, ol pul görnüşinde salgytlary toplap, öz gaznasyny baýlaşdyrypdyr. Mysal üçin, gara syýa bilen küýze döwükleriniň ýüzüne ýazylan hatlarda döwletiň peýdasyna üzümçilikden alnan salgytlar barasynda ýazgylar bar. Dolanyşykda pul ägirt uly hyzmat edipdir. Nusaý şäherinde şaý pullar zikgelenipdir, meselem, şa Mitridatyň adyna çykarylan kümüş drahmanyň bir ýüzünde şanyň suraty, arka tarapynda bolsa häkimiýet nyşany bolan ok-ýaýyň täze hökümdara gowşurylyşy görkezilýär.

Seljuk hökümdarlygy bilen olara garaşly bolan sähra taýpalarynyň arasynda ýokary derejede gatnaşyk bolup, öri meýdanlaryna döwlet eýeçiligi bolupdyr. Harby gulluk edýänlere döwlet öri meýdanyny, ýer we suwy beripdir. Göçme taýpalar ýer, suw we öri meýdanlar üçin salgyt töläpdirler.

Horasanda ýaşaýan türkmen taýpalary döwlete gara öýleriň ýa-da jaýlarynyň sanyna görä salgyt töläpdirler. Her bir tiräniň özüniň tagmasy, öri meýdanlary bolupdyr. Öri meýdanlary üçin salgyt şeýle tertipde: mysal üçin, 100 ene maldan biri (käte pul bilen) alnypdyr. Göçme taýpalar käte ekin ekip gün görüpdirler. Gündogar Seljuk imperiýasynda ekerançylyk bilen meşgullanýanlaryň köpüsi hyraç we hüşür, girdejiniň ondan birini töläpdirler. Bular jykyr bilen suwarylýan ýerlerden alnypdyr. Salgyt töleýjiler feodal hem-de baý daýhan bolupdyr. Emma, mülk eýeleri bolup durýan iri ýer eýelerini salgytdan boşadypdyrlar. Din wekilleri, şol sanda seýitler, hojalar, şyhlar salgyt ýeňilliginden peýdalanypdyrlar. Hyrajyň üç görnüşi hereket edipdir:

1. Ýeriň her ölçeginde.
2. Hasyllylygyň möçberine bagly (Mukasama).

3. Hemişelik (Mukata, Mawerennahr), iki öküz bilen sürülýän ýere bagly (Džüft-i gaw). Eýranda bolsa bir günde iki öküzde sürülýän ýer üçin salgyt tölemegiň birligi bolupdyr. Umuman, şerigat tarapyndan kesgitlenilen salgytlar (Rusum) hem-de adatdan daşary salgytlar (kysmat) girizilipdir.

Salgytlar, adatça, önüm (mahsulat) hem-de gymmatlaýyn pul (nagt), käte ikisi garyşyk görnüşinde alnypdyr.

Pul görnüşinde alynýan esasy salgyda MAL diýip at berlipdir (S.G.Agajanow). (Государство Селджукидов и Средная Азия в 11-12 веках С. 141). Maliýe adalgasy (termini) şondan gelip çykypdyr. Seljuk döwletlerinde ýene-de bir giň orun alan salgyda "mu-amala" diýilipdir. Bu, megerem, kärende haky bilen kybapdaş bolsa gerek. Ol, esasanam, döwlet eýeçiligindäki hem-de şa mülkündäki ýerlerden alnypdyr. Käte adatdan daşary salgytlar ulanylypdyr. Oňa "kysmat" diýip at berlipdir.

Ikta – bu seljuk hökümdarlary tarapyndan ýurtlary, şäherleri, obalary patyşanyň neberesiniň agzalaryna, harby taýdan tapawutlanan adamlara berlen mülk. Şol döwürde ikta hökmünde mülk paýlamaklyk giň gerim alýar. Öňler esgerlere zähmet haky hazynadan tölenen bolsa, indi olaryň ygtyýarlygyna berlen ýerden – mülkden alnan girdejilerden hak berlipdir Çünki raýatlar näçe köp girdeji alsa, şonça-da olaryň töleýän salgytlary köp bolupdyr, bu bolsa iktadaryň girdejisini artdyrypdyr.

Mälik şa salgyt ulgamyna berk gözegçiligi ýola goýupdyr. Salgyt tölenmän galanda näme edipdirler? Şol tölenmän galan salgytlara (*weksel) barat* diýlipdir.

Seljuk döwletleriniň býujeti nähili bolduka? Bize gelip ýeten çeşmelere görä Mälik şa döwründe imperiýanyň ýyllyk girdejisi 215 mln. dinara golaýrak bolupdyr. Şu ýerde bu häzirki zaman ölçeglerinden çen tutanda, näçeräk bolarka diýen sorag gelip çykýar.

Býujetiň ep-esli bölegi döwlet diwanyny saklamak üçin we goşun üçin harçlanypdyr. Mälik şa, ylaýta-da, goşuna köp üns beripdir. Patyşanyň ilkinji gününden başlap goşuna berilýän pul serişdesi 700 müň dinar ýokarlandyrylypdyr. Bu bolsa ony goşunyň mydama goldaw etmegine getiripdir. Mundan başga-da, ýollary bejermek, köprüler gurmak, kerwen saraýlar, suwaryş desgalary, şäher jaýlary, galalar we berkitmeler gurmaklyk, mowzaleýler, metjit, medreseler hem-de beýleki desgalar üçin harçlanylypdyr.

Seljuk döwletinde salgyt diwany has ösen bolupdyr. Döwletiň girdeji we çykdajy hasabyny, salgyt kadalaryny ýörite diwan-istifa alyp barypdyr. Şol diwanyň ýolbaşçysyna Mustaufy diýip at berilýär.

Zekadyň möçberi käbir awtorlaryň aýtmagyna görä, şeýle bolupdyr: 5 maldan birisi, her bir düýeden bir geçi, 10-14 düýä çenli bolsa iki geçi, 25-30 düýeden bir düýe, 40 sany geçi we goýundan bir geçi ýa-da goýun, 120-200 baş sandan iki geçi ýa-da goýun, her bir atdan bir dinar alnypdyr (С.Г.Агаджанов, Государство сельджуков и Средняя Азия в XI-XII в.в. 193, 268 стр.).

Seljuklar tarapyndan ilkinji altyn dinar 1041-nji ýylda Nişapur şäherinde Togrul begiň adyna çykarylýar. Onuň agramy 3,35g. altyn bolupdyr, pul çykarmaklyk 9 şäherde ýola goýulýar. Ýagny, 9 şäherde pul çykarylýan zikgehanalar işe girizilýär. Nişapur, Reý, Hyrat, Ispyhan, Kumm, Hemedan, Ahwaz, Bagdad we Basra.

Ýöne soňraky altyn dinarlaryň agramy 3,58-3,80-e çenli artypdyr.

Mälik şa ýogalandan soň bu uly döwleti Soltan Sanjar dolandyrýar. Soltan Sanjar döwründe birnäçe ýeňlişlerden soň imperiýa pese gaçýar. 1157-nji ýylda ol ýogalandan

soň Beýik Seljuk türkmen döwleti dargaýar, emma, kiçiräk Seljuk döwletleri ýene-de birnäçe ýyllar dowam edýär.

3. Soňraky feodal döwletleri we patyşa Russiýasy döwründe maliýe gatnaşyklary. Seljuk Türkmen döwleti häzirki Türkmenistanyň çäginde öz ýaşamagyny bes edenden soň, onuň ýerine Beýik Könürgenç (Horezm) döwleti (paýtagty Köne-Ürgenç) emele gelýär, Seljuk türkmenleriniň döwleti heniz hem Siriýa, Kiçi Aziýa sebitlerinde dowam edýärdi. Köneürgenç döwletinde salgyt-maliýe ulgamy edil Seljuk imperiýasynyňky ýalydy. Emma, pul Horezm şalaryň adyndan zikge edilýärdi. Köneürgenç döwleti döwründe Türkmenistandaky şäherler, ýagny Mary, Köneürgenç, Nusaý we beýlekiler gülläp ösdi.

Mary baý we iň iri şäherleriň biridi. Köneürgenç döwletini hut Türkmen Oguz kowmundan bolan şalar dolandyrypdyr, ilatyň ep-esli bölegi oguz-türkmenlerinden ybaratdy.

Köneürgenç döwletiniň gülläp ösmegi Çingiz hanyň ordalarynyň Orta Aziýa kürsäp girmegi bilen bes edildi. Gülläp oturan baý şäherler: Mary, Köneürgenç, Nusaý we beýlekiler harabaçylyga öwrüldi. Salgydyň ýerine zorluk aralaşyp, göze ýarar ýaly zatlar talanylyp, zor bilen alyndy. Mälik şa tarapyndan gurlan Murgapdaky bentler ýykylyp, ilat gyrlyp, tozgunçylyk aralaşdy. Ýurtda öndüriji güýçler ýok edildi. Ilatyň köpüsi Rume gaçyp, galany Mawerennahrda Çagataý Ulusyna, Altyn orda, Günorta Türkmenistan Eýrandaky Ilhanlara tabyn edildi, ol ýerlerde ilkibaşda döwlet gaznasynyň girdejisi talaňçylyk bilen doldurylan bolsa, soňra şerigat kanunlary esasynda salgyt ulgamy dikeldildi. Mongol zulumy Teýmirleň döwründe ýok edilmegine seretmezden, Köneürgenç, Altyn orda bilen Teýmirleňiň uruş meýdanyna öwrülip, Köneürgenç ikinji gezek Teýmirleň tarapyndan weýran edildi. Teýmirleň we onuň nesilleri döwründe Orta Aziýada we beýleki basylyp alnan ýerlerde, ylaýta-da, Horasanda şäherleri, suwaryş desgalaryny dikeltmäge, döwlet-maliýe, salgyt düzgün-nyzamyny berkitmäge üns güýçlendirilipdir.

Soňky asyrlarda türkmeniň öz döwleti bolman, ol Hywa, Buhara, Eýran döwletlerine bakna bolup, şol ýerlerdäki salgyt ulgamy esasynda salgyt tölenildi. Käbir döwürlerde ol şol döwletleriň arasynda uruş arenasyna öwrüldi. Özbaşdaklyk ugrundaky göreşler güýjeýärdi. XIX asyryň ikinji ýarymynda Türkmenistana Patyşa Russiýasynyň ekspansiýasy güýjäp, Zakaspiý oblasty basylyp alyndy, Hywa we Buhara wassal ýagdaýda boldy.

Patyşa Russiýasy kolonial syýasat alyp bardy, demir ýollar guruldy, bu-koloniýany metropoliýa bilen birleşdirmek üçin edildi, tebigy baýlyklar, nebit, himiýa önümleri merkeze daşaldy. Bu döwürde ýek-tük pagta arassalaýjy zawodlar gurlan bolmasa, edilen iş ýokdy

4.Türkmenistanyň SSSR-iň düzümine girmegi bilen täze düzgüne laýyklykdaky maliýe gatnaşyklarynyň emele gelmegi. Patyşa Russiýasy ýykylyp, täze bir döwlet, ýagny Sowet Sosialistik Respublikalarynyň Soýuzy – SSSR emele geldi. Türkmenistan Soýuz Respublika hökmünde onuň düzümine girizildi. Halk köplenç bir ideýa, ýagny “Adalatly bir jemgyýet – sosializmi ýer ýüzünde gurmaklyk” ideýasyna uýýardy. Şu ideýa bilen ýugrulyp, ähli çäreler şol döwletiň ykdysady kuwwatyny artdyrmaga, ykdysadyýet bolsa harby-senagat toplumyny ösdürmäge gönükdirilipdi.

5 SSSR-iň dargamagy we Türkmenistanyň Garaşsyzlygy almagy netijesinde düýpgöter täze maliýeniň emele gelmegi. Ýurdumyz 1991-nji ýylyň oktýabr aýynyň 27-sinde öz Garaşsyzlygyny aldy. Indi maliýe we karz gurallary onuň ykdysadyýetini ýokarlandyrmaga, garaşsyzlygyny üpjün etmäge hyzmat edip başlady.

Aslyýetinde aýratyn bir maliýe ulgamy, ýagny bazar ykdysadyýetine geçmeklige şert döredýän maliýe ulgamy emele geldi.

Öň salgyt ulgamyna gözegçilik edýän aýratyn edara ýokdy. Ol Maliýe ministrliginiň Döwlet girdejileri diýen bir bölümiň üstüne ýüklenipdi. Türkmenistanyň Prezidentiniň karary bilen (1992-nji ýylyň ýanwar aýynyň 6-sy) Türkmenistanyň Baş döwlet salgyt gullugy döredildi. Ol salgyt kanunçylygyň berjaý edilmegine gözegçilik edýär. Onuň welaýatlarda, etraplarda we şäherlerde ýörite salgyt gulluklary bar. SSSR döwründe Döwlet meýilnama komiteti bilen aýratyn Türkmenistanyň Maliýe ministrligi hereket edýärdi. Soňra ýurtda ykdysady we maliýe işlerini kadalaşdyrýan aýratyn bir ministrlik (1992-nji ýylyň awgust aýynyň 2-si) - Ykdysadyýet we maliýe ministrligi döredildi. Onuň wezipesi şu aşakdakylardan ybaratdy:

– eksporta niýetlenen we importa çalşylýan haryt önümçiligini ýola goýmakda pudaklar arabaglanyşygyny emele getirmek;

– ýurduň ykdysady ýagdaýyna baha bermeklik hem-de ýurduň deňagramly ösmegine niýetlenen teklipleri orta atmak;

– ýurduň ykdysady ösüşiniň çaklamasyny taýýarlamak;

– Döwlet maliýesini dolandyrmak;

– Döwlet tarapyndan ykdysadyýeti kadalaşdyrmagy ýola goýmak;

– nyrhlary kadalaşdyrmak we oňa bolan döwlet gözegçiligini amala aşyrmak;

– Döwletiň zahmet haky, (sosial)-durmuş goragy bilen üpjün etmek syýasatyny amala aşyrmak we ş.m.;

Maliýe boýunça şu aşakdaky ulgamlary işläp düzmeklik şol ministrligiň üstüne ýüklenyär:

– Döwleti maliýe ulgamyny işläp düzmek;

– Döwletiň Baş salgyt gulluklary bilen bilelikde salgyt syýasatyny işläp düzmek;

– Merkezi bank bilen bilelikde özara tölegleriň ýagdaýyna gözegçilik etmek;

– Döwlet býujetiniň taslamasyny düzüp, onuň ýerine ýetirilmegini gurnamaklyk;

– Gaznaçy bölümleriň işini ýola goýmaklyk;

– Döwletiň içki we daşky algy-bergilerine gözegçilik etmeklik;

– Döwletiň gymmat bahaly kagyzlaryny çykarmaklygy we maliýe bazarynyň işine gözegçilik işini ýola goýmaklyk;

– Ýurduň ösmegini ýola goýmaklyk üçin daşary ýurt maýa goýumyny çekmeklik;

– Maliýe-býujet, meýilnamalaşdyryş we halk hojalygynyň ösüşini maliýeleşdirmek işinde usuly ýolbaşçylygyny ýola goýmak;

– Halk hojalygynda hasabat we hasap işini ýola goýmak, býujetiň ýerine ýetirilişiniň hasabatyny, dürli eýeçilikdäki kärhanalarda hasabat işini ýola goýmak;

– Garaşsyz auditor işlerini ýola goýmaklyk;

– Ýurtda ätiýaçlandyryş işlerini ýola goýmak we beýleki işler.

Nyrhlar barada:

– Pudaklardaky lomaý we bölek satuw nyrhlaryna hem-de olaryň zähmet hakynyň derejesi we durmuş goragy bilen arabaglanyşygyny gazanmak.

2009-njy ýylyň ýanwar aýynyň 1-den, milli walýutamyz bolan manadyň denominasiýasy geçirilýärdi. Şonuň bilen baglylykda, şol döwürde milli

manadymyzyň ABŞ-nyň dollaryna bolan ýeke-täk kursuna geçmeklik amala aşyryldy. Bu ýeke-täk kurs ABŞ-nyň dollarynyň erkin bahada konwertasiýa geçmekligini aňladýar. Ol isleg teklibe bagly bolup, eger oňa isleg artanda, onuň manatdaky kursy ýokarlandyrybam bilner, eger tersine bolanda, ol peselip-de biler. Russiýa Federasiýasynda, ýokary depginde ykdysadyýeti ösüp barýan Türkiýe Respublikasynda we beýleki döwletlerde milli walýutanyň ýeke-täk kursuna geçildi. Bu halkara hasaplaşyklaryna, telekeçilik işlerine, ahyr netijede ykdysadyýetiň ösmegine oňaýly täsir edýär. Bu ugurda milli ykdysadyýetimizde daşary yurt pul dolanyşygyny kadalaşdyrmak, oňa gözegçiligi güýçlendirmek we manadyň daşary yurt puluna bolan ýeke-täk hümmetine tapgyrlaýyn geçmäge oňaýly şertleri döretmek hem-de daşary ykdysady gatnaşyklara işjeňligi ýokarlandyrmak we daşary yurt maýa goýumlaryny çekmek maksady bilen, Türkmenistanyň Prezidenti karara gol çekdi.

(1-nji derejesi) býujetiň möçberinden has uludyr. Mysal üçin:

Türkmenistanyň Prezidentiniň №2958 Karary bilen 1997-nji ýylyň ýanwar aýynyň 9-ynda döredilen - ulag we aragatnaşygy ösdürmek döwlet gaznasy;

– 1998-nji ýylyň mart aýynyň 13-inde döredilen - saglygy saklaýşy ösdürmek döwlet gaznasy;

– 1996-njy ýylyň aprel aýynyň 25-ine döredilen - oba hojalygyny ösdürmek döwlet gaznasy;

– 1996-njy ýylyň iýul aýynyň 1-inden döredilen - nebit-gaz we mineral serişdelerini ösdürmek döwlet gaznasy;

– 1999-njy ýylyň iýun aýynyň 20-sinde döredilen - bilimi ösdürmek boýunça döwlet gaznasy we beýlekiler.

Bazar institutlaryny döretmäge gönükdirilen kanunlaryň birgideni kabul edildi. Olaryň arasynda şu aşakdakylar bar:

– 1991-nji ýylda – “Türkmenistanda telekeçilik işi hakynda”.
– 2000-nji ýylyň iýun aýynyň 15-inde – “Aksioner jemgyýetler hakynda”.
– 1992-nji ýylda – “Türkmenistanda inwestision iş hakynda”.
– 1993-nji ýylda – “Türkmenistanyň Merkezi banky hakynda”.
– “Kommersiýa banklary we bank işi hakynda”.
– “Türkmenistanda gymmatly kagyzlar we gazna biržasy hakynda”.
– “Haryt çig mal biržalary hakynda”.
– “Türkmenistanda walýutany düzgünleşdirmek hakynda”.
– “Batmak hakynda ”.
– “Girew hakynda”.
– “Kärhanalar hakynda” we başgalar.

XV Halk Maslahatynda “Salgytlar hakynda” Bitewi kanunyň we XVI Halk Maslahatynda bu kanuna “Üýtgeşmeler we goşmaçalar girizmek hakynda” Türkmenistanyň kanunynyň kabul edilmegi aýratyn ähmiýete eýedir.

6. Bazar ykdysadyýetine geçiş döwründe maliýäniň ähmiýeti. Bazar ykdysadyýetine geçiş döwründe maliýäniň roly iňňän ýokarydyr. Maliýe syýasaty nädogry bolsa, onda ykdysadyýetde özgertmeler geçirmek mümkin däldir. Geçiş döwründe-de döwlet býujetinde serişdeleri toplamak bilen halkyň maddy-hal ýagdaýyny gowulandyrmak syýasaty amala aşyrylyp başlandy. Býujetde serişdeler ýeterlik bolanda, mysal üçin, işgärleriň zähmet hakyny ýokarlandyryp bolýar, kömek pullary artdyryp bolýar, talyp haklaryny ýokarlandyryp bolýar, halkyň sarp edýän harytlarynyň nyrhyny kemeldip, öwezini býujetden ýapyp bolýar. Bazar

infrastrukturasy döredilende demir ýollary, awtomobil ýollar, ulag serişdeleri, ýaşaýyş jaýlar, syýahat toplumlary we myhmanhanalar, köp senagat kärhanalary döwletiň hasabyna gurulýar. Geçen ýyllarda ençeme milliard amerikan dollaryna golaý düýpli maýa goýumlar goýuldy.

Býujet – bu döwletiň esasy gaznasy we maliýe meýilnamasy bolup, belli bir döwür üçin hem-de maksatly ugurlara gönükdirilýän maliýe serişdeleriniň jemidir. Býujet tarapyndan umumy döwlet ähmiýetli köp sanly çäreler maliýeleşdirilyär. Döwlet býujetiniň düzüminde ýörite maksatly pul toplumlary we gaznalary döredilýär, 1999-njy ýylyň býujetinden başlap, olar býujete goşuldy. Bu bolsa dagynyk maliýe serişdelerini bir ýere jemläp, ägirt uly gurluşyklary maliýeleşdirmäge mümkinçilik berdi. Döwlet býujeti iki bölekden durýar: merkezleşdirilen we ýerli býujetler.

Merkezleşdirilen býujetden döwlet häkimiýetleriniň we edaralaryň, guramalaryň wezipelerini amala aşyrmak üçin çäreler maliýeleşdirilýär. Olardan esasysy, şular:

1. Önümçilik we önümçilik bilen bagly däl gurluşyk desgalary üçin, taslama barlag işleri üçin, tebigaty goramak we beýleki çäreler üçin.
2. Saglygy goraýyş, bilim, sport we medeni çäreler.
3. Döwlet häkimiýet guramalary, edara ediliş, kazyýet we prokuratura, hukuk goraýyş guramalary hem-de goranmak üçin harajatlary maliýeleşdirmäge gönükdirilýär.

7. Maliýe ulgamyny mundan beýläk-de kämilleşdirmekde ýurdumyzda alnyp barylýan garaşsyz maliýe syýasaty. “Türkmenistanda durmuş-ykdysady özgertmeleriň 2019- 2025-nji ýylara çenli baş ugry” Milli Maksatnamasynda maliýe-karz mehanizminiň mundan beýläk-de kämilleşdirilmegine aýratyn üns berildi. Ol syýasat salgyt-býujet we pul-karz ugurlaryndan ybaratdyr.

1) Býujet möhüm ykdysady gurallarynyň biri bolup, onuň hukuk binýadyny kämilleşdirmek, 2) ýerine ýetirilmegi hökmany bolýan anyk býujeti düzmek, onuň ýetmezçilik derejesini azaltmak, manadyň hümmetsizlenmeginiň öňüni almak üçin onuň çykdajylaryny üýtgetmäge mümkinçilik bermek, býujeti gurmaklyk, býujetden daşary hasaplary ýapmak, bir bitewi býujet gurmaklyga geçmek esasy wezipeleriň biri boldy. 3) Maýa goýum býujetini işläp düzüp, onda içerki we daşarky maýa goýum serişdelerini jemlemek göz öňünde tutulýar.

Barlag soraglary:

1. Maliýäniň taryhy taýdan emele gelmeginiň sebäpleri.
2. Maliýe ulgamyna nämeler degişli?
3. Beýik Seljuk türkmen döwletiniň maliýesi.
4. Bazar ykdysadyýetine geçiş döwründe maliýäniň nähili ähmiýeti bar?
5. Maliýe ulgamyny mundan beýläk-de kämilleşdirmekde ýurdumyzda alnyp barylýan garaşsyz maliýe syýasatynyň ähmiýeti.deleri arkaly hasaplaşyk işleri göz öňünde tutulýardy.